

Offprint

Katolícke biblické dielo

Studia Biblica Slovaca je časopis zameraný na skúmanie Svätého písma Starého a Nového zákona predovšetkým zo stránky filologickej, historickej, exegetickej a teologickej.

Vydáva Katolícke biblické dielo, Svit, s cirkevným schválením.

Imprimatur: Mons. František Tondra, spišský diecézny biskup, č. 1-06 zo dňa 3. 1. 2006

Nihil obstat: Anton Tyrol

Šéfredaktor: Blažej ŠTRBA (Badín)

Redakčná rada: Jaroslav BROŽ (Praha, CZ) – Peter DUBOVSKÝ SJ (Roma, I) – Pavol FARKAŠ (Nitra) – Peter FEDOR (Prešov) – Juraj FENÍK (Drienov) – Sr. Júlia Daniela ISKROVÁ OP (Ružomberok) – Róbert JÁGER (Prešov) – Jozef JANČOVIČ (Bratislava) – Róbert LAPKO (Košice) – Milan SOVA (Bratislava) – Peter ŠOLTÉS (Oestrich-Winkel, D) – Jozef TIŇO (Bratislava) – František TRSTENSKÝ (Spišské Podhradie) – Pavol VILHAN (Badín) – Sr. Gabriela Ivana VLKOVÁ OP (Olomouc, CZ)

Za lektorovanie všetkých článkov zodpovedá redakčná rada.

Jazyková úprava: Elena Slaná

Zalamovanie: redakcia

Na príprave publikácie sa podieľali aj Mária Mihulcová

Príspevky v slovenčine alebo češtine, alebo knihy na recenziu prosíme adresovať na jednu z adries:

Redakcia *Studia Biblica Slovaca*, Blažej Štrba, Banská 28, 976 32 Badín (Slovakia), tel.: (00421) 048/418 22 42, fax: (+421) 048/418 22 08, redakcia@biblica.sk, www.biblica.sk,

František Trstenský, Teologický inštitút, Spišská Kapitula 6, 053 04 Spišské Podhradie (Slovakia), tel.: (00421) 053/419 41 80, f.trstensky@centrum.sk.

Príspevky sa požadujú tak v elektronickej podobe (disketou alebo pripojeným dokumentom e-mailu, podľa možnosti v Microsoft Word formáte s typom písma Times New Roman), ako aj vo vytlačenej forme (A4, riadkovanie 1,5). Ak sú používané iné typy písma pre hebrejštinu a gréčtinu ako v BibleWorks, tak upresniť aké. Príspevok typu článok alebo poznámka musí byť doplnený zhrnutím nie dlhším ako 150 slov, jeho anglickou verzou a zoznamom bibliografie. Nevyžiadané exempláre sa späť neposielajú. Redakcia si vyhradzuje právo na jazykovú a štylistickú úpravu prijatých príspevkov.

Objednávku posielajte na Katolícke biblické dielo alebo na adresu redakcie.

Bankové konto: 4008274864/7500, IBAN: SK28 7500 0000 0040 0827 4864.

Články časopisu sú abstrahované v troch svetových periodikách: *Old Testament Abstracts* ISSN 0364-8591, *New Testament Abstracts* ISSN 0028-6877 a *Elenchus of Biblica*.

Studia Biblica Slovaca

© 2011 by Katolícke biblické dielo, Svit

Katolícke biblické dielo, Nábrežie Jána Pavla II, 697/4, 059 21 Svit – SK, www.kbd.sk

Tlač: PUBLICA, publica.nitra@gmail.com

Printed in Slovakia

ISSN 1338-0141

EV 3744/09

Pohľad na Egypt a krajinu Góšen z hľadiska exodu v pol. 16. stor. pred n. l.

Lubomír Podhorský

Exodus v 13. stor. pred n. l.?

Za najčastejšie predpokladanú dobu uskutočnenia sa exodu a následného dobytia Kanaánu sa zvyčajne považuje 2. pol. 13. stor. pred n. l. Tu však treba mať na pamäti, že toto datovanie bolo stanovené skôr na základe mimobiblických (archeologických a epigrafických) ako biblických informácií. Podľa vnútornej biblickej chronológie, ktorá je následne ukotvená na mimobiblickej mezopotámskej a levantskej chronológii Blízkeho východu, k exodu došlo približne v roku 1446 pred n. l. a k dobytiu Kanánu v roku 1406 pred n. l. (1 Kr 6,1). Keďže však s týmto datovaním boli problémy pri porovnaní s výsledkami mimobiblických záznamov tohto obdobia, hľadalo sa iné obdobie, ktoré by sa svojím charakterom viac podobalo situácii opisovanej v Biblii, na čo následne bola navrhnutá už spomínaná 2. pol. 13. stor. pred n. l.

Boli a sú pre to viaceré dôvody. V prvom rade sa okolo roku 1200 pred n. l. objavujú na predjordánskej vysočine menšie trvalé sídla, ktoré sa na základe svojho charakteru často označujú ako „proto-izraelitské“¹. Z roku 1208/7 pred n. l. tiež pochádza známa Merneptahova stéla, ktorá po prvýkrát mimo biblických záznamov spomína meno Izrael, a to ako meno určitého spoločenstva. Taktiež mesto s menom Ramzes, uvádzané v Biblii (Ex 1,11), sa objavilo až v 13. stor. pred n. l. v súvislosti s budovateľskými aktivitami silnej egyptskej 19. dynastie. Tieto fakty, ako aj známky zničenia z 13. stor. na lokalitách niektorých miest opisovaných v Biblii (najmä Chacór a Bétel), sa zdajú naznačovať koniec 13. stor. ako čas exodu/dobytia².

Avšak na druhej strane z tohto obdobia sú aj iné fakty, ktoré v prospech tohto obdobia vôbec nehovoria. V neposlednom rade je to biblicky také známe

¹ Porov. napr. FINKELSTEIN – SILBERMAN, *Objevování Bible*, 95-116.

² Porov. *Ibid.*, 79-81.

Jericho, ktoré v 13. stor. vôbec nebolo osídlené, nieto ešte opevnené³. Taktiež rôzne iné mestá vo vtedajšom Kanaáne nezodpovedajú biblickému popisu ich dobytia a zničenia⁴. Politická situácia v rôznych biblických oblastiach (najmä Zajordánsko) tiež nezodpovedá biblickému popisu⁵. A kultúrne znaky protoizraelitských obydľí z tohto obdobia nenaznačujú, že by títo „prví Izraeliti“ boli niekým, kto prišiel do Kanaánu len nedávno, ale naopak, svedčia skôr o dlhšom pobyte proto-Izraelitov v Kanaáne už pred týmto obdobím⁶. Z tohto dôvodu mnoho učencov nepokladá biblické udalosti popisované pri Jozuovom dobytí Kanaánu, ako aj všetky staršie biblické udalosti, za historické, ale za legendárne.

Exodus v pol. 16. stor. pred n. l.?

Na základe vyššie spomínaných skutočností, ako aj na základe politicko-sociálnej situácie v pol. 16. stor. pred n. l., ako ju podávajú súdobé mimobiblické archeologické a epigrafické záznamy, ako aj samotná Biblia, sa osobne domnievam, že k exodu/dobytiu prišlo skôr v tomto období ako v 13. stor. Keďže udalosti exodu/dobytia spolu historicky a spoločensky úzko súvisia, a keďže podľa môjho názoru je znakov špecificky svedčiacich pre 16. stor. viac vo vtedajšom Kanaáne ako vo vtedajšom Egypte, zameráme sa najprv veľmi stručne na tieto znaky v Kanaáne a na základe týchto znakov a tohto datovania sa pozrieme na Egypt a pomery v ňom, čo bude tvoriť hlavnú časť nášho pojednania.

Polovica 16. stor. pred n. l. znamená v kanaánskom priestore násilný a rozsiahle územia postihujúci zánik materiálne vyspelej kanaánskej civilizácie, ktorý vydeľuje koniec strednej doby bronzovej (asi 2000 – 1550 pred n. l.). Následne nastáva obdobie mladšej (neskorej) doby bronzovej (asi 1550 – 1200 pred n. l.), na koniec ktorej sa najčastejšie datuje, ako už bolo uvedené, príchod Izraelitov do Kanaánu. Z viacerých dôvodov si myslím, že toto zničenie na konci strednej doby bronzovej bolo spôsobené izraelitskými kmeňmi.

1) Kniha Jozue popisuje Kanaán pri dobytí ako miesto, kde neboli vôbec žiadni Egypťania, čo zodpovedá tomuto obdobiu, keď Egypťania

³ *Ibid*, 82.

⁴ *Ibid*, 82-89.

⁵ *Ibid*, 68.

⁶ Porov. DEVER, *Who Were the Early Israelites?*, 101-128.

v Kanaáne neboli. V tomto období boli zaneprázdnení bojmi s 15. hyksóskou faraónskou dynastiou v samotnom Egypte, na rozdiel od 13. st., keď v Kanaáne bola prítomná silná egyptská 19. dynastia a je nemysliteľné, že by sa s ňou Jozuovo vojsko pri dobýjaní rozsiahlych území nestretlo.

2) Na druhej strane Biblia naznačuje, že v tomto období boli Amorejci, v preklade „Západniari“, čiže západní Semiti, popri iných prítomných etnikách v Kanaáne dominantným etnikom (Joz 24,15; Joz 24,18; Sdc 6,10; 1 Kr 21,26; Am 2,9-10). Tomu zodpovedá aj mimobiblický obraz, keď v tomto období amorejské dynastie vládli v Mezopotámii, v Babylónsku aj v Asýrsku, v mestách ako Babylon, Larsa, Isin, Aššur⁷, ako aj mená v Egypte vládnucich Hyksosov boli presvedčivo dešifrované ako západo-semitské⁸. Hoci z prostredia vtedajšieho Kanaánu nemáme veľa písomných prameňov, dá sa predpokladať, že tu vládli prevažne Amorejci, keďže vládli aj v Egypte a Mezopotámii, s Kanaánom uprostred týchto území. Na druhej strane v mladšej dobe bronzovej Egyptania často nazývali južný Kanaán, kde predpokladáme Izraelitov, „Churru“, čiže „zem Churitov (Chorejcov)“⁹, z čoho môžeme usudzovať, že dominantným etnikom tu vtedy boli Chorejci. Toto označenie „Churru“ pre južný Kanaán vidíme napr. aj na Merneptahovej stéle¹⁰. Chorejci, sídlia v mestách, ktoré Egyptania kontrolovali, boli pre Egyptanov viditeľnejší ako Izraeliti, ktorí obývali skôr vidiek na vysočine a Egyptania ich nekontrolovali. „Amurru“, „zem Amorejcov“, sa v tom období nazývalo územie okolo dnešnej severnej libanonskej hranice so Sýriou, čiže oveľa severnejšie ako južný Kanaán.

3) Biblia ďalej popisuje vtedajšie kanaánske mestá ako silno opevnené (Nm 13,28), s hradbami až „po nebesia“ (Dt 1,28; 9,1). Toto výborne sedí na koniec strednej doby bronzovej, keď masívnosť mestských opevnení dosahuje svoj vrchol pri mnohých mestách po celom južnom Kanaáne, zatiaľ čo v mladšej dobe bronzovej boli opevnené iba niektoré sídla na vysočine a väčšina sídiel v nížinách nebola opevnená vôbec¹¹.

⁷ NOVÁKOVÁ – PECHA – RAHMAN, *Dějiny Mezopotámie*, 178-179.

⁸ BIETAK, *Hyksos*, citované 15. 11. 2010.

⁹ DEVER, *Who Were the Early Israelites?*, 220.

¹⁰ *Ibid*, 220, 202.

¹¹ KEMPINSKI, *The Architecture of Ancient Israel*, 127-142.

4) Taktiež veľkosť a dôležitosť jednotlivých sídiel a spôsob rozloženia moci medzi nimi svedčí skôr o konci strednej doby bronzovej pri takmer všetkých v Biblii popisovaných oblastiach.

4.1) *Južná vysočina, Šefela a južná Araba*. Popri iných mestách tu máme najmä Jericho, ktoré bolo zničené v 16. stor. presne spôsobom popisovaným v Biblii¹², naproti čomu, ako sme videli, v 13. stor. Jericho nebolo obývané vôbec.

4.2) *Galilea a Jizreelské údolie*. Keďže v Joz 11,1 sú z mnohých severných miest udané iba štyri, naznačuje to, že tieto štyri mestá boli v čase Jozuovho dobytia na svojom území najväčšie. Potvrďuje to aj Chacór, najväčšie predjordánske mesto, ktorý je udaný hneď ako prvý. Zatiaľ čo ohľadne lokalizácie Madonu a Achšafu sa vedie diskusia, Šimrón je identifikovaný s veľkou istotou ako *Tel Shimron/Khirbet Semuniyeh*. Kombinácia Chacóru, najväčšieho mesta Predjordánska (Joz 11,10), spolu so Šimrónom v Joz 11,1 teda naznačuje, že to boli v Jozuovej dobe na severe dve z najdôležitejších miest. A skutočne, v strednej dobe bronzovej bol Šimrón najväčším mestom v Jizreelskom údolí¹³. V mladšej dobe bronzovej bol síce Chacór stále najväčší, ale Šimrón bol už pomerne malý a zatienený väčšími mestami v Jizreelskom údolí, ako napr. Megiddo. Popis v Joz 11,1 teda viac sedí na koniec strednej doby bronzovej ako na mladšiu dobu bronzovú. (Čo sa týka Madonu, argumentujem, že je ním *Tel Kabri*, na konci strednej doby bronzovej po Chacóre druhé najväčšie mesto celého severného Predjordánska¹⁴, a tiež že Achšafom je *Tell Keisan*, ako to naznačuje petrografická analýza tabuľky z Amarny č. 223¹⁵ a tiež jeho väčšia veľkosť oproti druhému kandidátovi na Achšaf, *Tell Harbaj*).

4.3) *Ďaleký juh*. Tu máme *Tel Malhata*¹⁶, kvalifikujúci sa ako Arad (Nm 21,1-3)¹⁷, zatiaľ čo v mladšej dobe bronzovej na tomto území neboli žiadne trvalé sídla¹⁸.

¹² Porov. KENYON, Palestine in the Middle Bronze Age, 92; NEGEV – GIBSON, *Archaeological Encyclopedia of the of the Holy Land*, 258.

¹³ GAL, *Lower Galilee during the Iron Age*, 9.

¹⁴ Porov. YASUR-LANDAU – CLINE – PIERCE, Middle Bronze Age Settlement Patterns in the Western Galilee, Israel, 59-83.

¹⁵ GOREN – FINKELSTEIN – NA'AMAN, *Inscribed in Clay*, 231-233.

¹⁶ NEGEV – GIBSON, *Archaeological Encyclopedia of the of the Holy Land*, 309.

¹⁷ Porov. GALIL, The Jerahmeelites and the Negeb of Judah, 34-40.

¹⁸ KEMPINSKI, Tel Masos, 31.

4.4) *Zajordánsko*. V Zajordánsku máme vtedy obrovský *Tall el-Hammam*, kvalifikujúci sa ako Chešbon, a *Der'a* (Edrei) a *Tell Ashtara* (Aštarót) v Bášane v Sýrii. Tento obraz zodpovedá dvom centralizovaným amorejským kráľovstvám popisovaným v Biblii, kráľovstvu Sihona a kráľovstvu Oga (Nm 21,21-35; Dt 2,24-3,11; Joz 12,2-6), zatiaľ čo v mladšej dobe bronzovej tu máme, ako sme už povedali, veľmi riedke osídlenie, s dominantným kočovným obyvateľstvom.

4.5) *Pobrežná nížina*. Tu si musíme uvedomiť, že Knihy Jozue a Sudcov popisujú dve verzie dobytia Predjordánska – jednu zahrnujúcu dobytie pobrežnej nížiny (Joz 10,40-41; Joz 11,16-17, Sdc 1,18), ktorá je pri všetkej pravdepodobnosti staršia, a druhú verziu vynechávajúcu toto územie (Joz 13,1-7; Sdc 1,19), ktorá je pravdepodobne mladšia. A skutočne, na konci strednej doby bronzovej boli Gaza, Aškelón a Ekrón najväčšími mestami tejto nížiny (Sdc 1,18), zatiaľ čo v mladšej dobe bronzovej bol Aškelón zatičený Ašdódom a Ekrón Gatom. Popis teda viac sedí strednej dobe bronzovej.

4.6) *Stredná (Samárska) vysočina*. (Joz 12,16 b – 18) Toto je jediná oblasť, ktorá nebola zatiaľ dostatočne odkrytá, aby umožnila porovnanie sídiel strednej a mladšej doby bronzovej.

5) Celkovo, spôsob dobytia južného Kanaánu, keď boli opustené nielen malé mestá, ale tiež celé stovky malých vidieckych sídiel v odľahlých častiach krajiny¹⁹, naznačuje skôr na Izraelitov. Podľa Biblie viedli vojnu o územie, zatiaľ čo Egypťania a Chorejci sa pri svojich výbojoch skôr ako na zničenie zameriavali na ovládnutie sídiel, aby mohli mať z nich tribút, dary a poplatky. Zo svojho hľadiska nemali teda záujem na ničení v takomto rozsahu, lebo práve toto by neumožňovalo takýto tribút vymáhať.

6) A konečne, samotná Biblia svojím datovaním exodu/dobytia do rokov ca 1440-1400 pred n. l. sa blíži viac k dobe konca strednej doby bronzovej (ca 1550 pred n. l.) ako na koniec mladšej doby bronzovej (ca. 1250-1200 pred n. l.).

Z týchto hlavných dôvodov, ktoré však, samozrejme, vzhľadom na zameranie tohto článku nemohli byť pojednané rozsiahlejším spôsobom, sa osobne prikláňam k datovaniu exodu/dobytia do pol. 16. stor. pred n. l.

¹⁹ HOFFMEIER, Some Thoughts..., 87.

v súvislosti so zničením vtedajšej kanaánskej civilizácie. Následne žili Izraeliti kočovným spôsobom najmä na vysočine, zatiaľ čo kanaánska mestská civilizácia mladšej doby bronzovej sa pomaly spamätala, avšak nikdy už nie do sily a rozsahu, ako to bolo v strednej dobe bronzovej²⁰. Myslím si, že niektoré zmienky o tzv. „Apiru“ v mladšej dobe bronzovej (hoci tento pojem bol v mimobiblickom prostredí pojmom sociálnym a nie etnickým) sa vzťahovali na predjordánskych „Hebrejov“, teda Izraelitov, a zmienky o zajordánskych tzv. „Šosu Yhw“ (alebo „kočovníkoch Jahveho“) zo známeho solebského nápisu Amenhotepa III. sa vzťahovali na zajordánsky izraelitský kmeň Gad a zmienky z toho istého nápisu o tzv. „Šosu Rbn/Lbn“ (v starej egyptčine hlásky „r“ a „l“ splývali do jednej), „kočovníkoch R-b-n“, sa vzťahujú na zajordánsky izraelitský kmeň Rúben²¹, v tomto období sa teda na označenie Izraelitov používali skôr sociálne ako etnické označenia. Je známe, že v tomto období predjordánska vysočina a Zajordánsko boli veľmi riedko osídlené sídlami mestského typu, čo poskytovalo rozsiahly priestor pre život značného množstva kočovníkov a polokočovníkov.

Konečne okolo roku 1200 pred n. l. sa títo kočovníci a polokočovníci začínajú usadzovať v trvalých sídlach, čo umožňuje oveľa lepšie identifikovať ich materiálnu kultúru...

Myslím si teda, že dôvodov svedčiacich pre exodus/dobytie v 16. stor. pred n. l. je viacero a sú silnejšie ako argumenty pre 13. stor. pred n. l., preto sa prikláňam k tomuto datovaniu. Z biblického opisu však vieme, že pred dobytím Kanaánu sa Izraeliti zdržovali dlhší čas v Egypte, a preto je zaujímavé pozrieť sa v tejto súvislosti na Egypt tohto obdobia.

Podľa biblického popisu boli dve mestá, ktoré sú spomínané ako miesta izraelitského útlaku – mesto Ramzes a mesto Pitom (Ex 1,11)...

Ramzes

Mesto Ramzes je dnes uspokojivo identifikované. Avšak nie vždy to tak bolo. Hľadanie tohto mesta začalo už pred mnohými rokmi. Plné meno rezidencie egyptskej faraónskej devätnástej a dvadsiatej dynastie, nachádzajúce

²⁰ BUNIMOVITZ, *On the Edge of Empires*, 324; FINKELSTEIN – SILBERMAN, *Objevování Bible*, 77-78.

²¹ LIPINSKI, *On the Skirts of Canaan...*, 362-363.

sa v nílskej delte a ležiace pri pelúzskeho ramene Nílu, znelo „Dom Ramzesa, Milovaného (bohom) Amunom, Veľkého víťazstvom“, *pi-r'mss sw mry imn '3 nhtw*, skrátene *pi-r'mss* (Pi-Rameses), „Dom Ramzesa“. Vybudované Ramzesom II. (1279-1213 pred n. l.) v skorých rokoch jeho vlády²², Pi-Rameses prekvitalo až do obdobia vlády 20. dynastie.

Alan Gardiner preskúmal viaceré egyptské toponymá s faraónskym menom Ramzes s cieľom stanoviť, ktoré by mohlo byť stotožnené s Ramzesom Knihy Exodus. Kvôli ambicióznym stavebným podnikom Ramzesa II. viaceré miesta niesli jeho meno, počnúc „Príbytkom Ramzesa“ nachádzajúcim sa niekde na severnom Sinaji až po Abú Simbel na juhu. Po posúdení kritérií (miesto muselo byť pri Níle a v nílskej delte) a eliminovaní viacerých miest sa priklonil k Pelúsiu (*Tell Farama*), avšak neskôr toto miesto odmietol v prospech Tanisu, kde francúzske vykopávky v *San el-Hagar* vedené Pierrrom Montetom vyniesli na svetlo pozoruhodné ramzesovské pozostatky, ako sochy, obelisky a monumentálne kamene, ktoré vytvárali ústredný chrámový komplex Pi-Rameses, čo viedlo generácie egyptológov a biblických učencov k domnienke, že toto miesto bolo Pi-Rameses, teda biblický Ramzes.

Zostávalo však problémom, že v Tanise sa neobjavili žiadne keramické alebo stratigrafické dôkazy z ramzesovského obdobia. V tom čase Mahmúd Hamza kopal v nílskej delte skôr na neveľmi známom mieste *Qantir* v blízkosti súčasného mesta Faku. Našiel tam základy kráľovského paláca a ramzesovské nápisy, vrátane hieratického ostrakónu nesúceho meno Pi-Rameses, čo ho viedlo k návrhu, že toto miesto v Deltě bolo kráľovskou rezidenciou Ramzesovcov. Taktiež dôležitá štúdia glazúrovaných kachličiek z *Qantiru* viedla Williama Hayesa k podpore identifikácie Mahmúda Hamzu. Následná práca Labíba Habáčiho a Šehata Adama na tomto mieste mala za následok skoro jednomyselný uzáver, že *Qantir* je Pi-Rameses²³.

Neskôr sa zistilo, že okolo roku 1060 pred n. l. sa pelúzske rameno Nílu začalo zanášať, čo zanechalo mesto Pi-Rameses bez vody. Rieka si vytvorila nové koryto ramena smerom na západ, ktoré dnes nazývame tanitským podľa mesta Tanis, ktoré ležalo na jeho brehoch²⁴. Po zanesení pelúzskeho ramena a vytvorení nového tanitského ramena egyptská 21. dynastia presťahovala mesto k novému ramenu asi 25 km severnejšie a zriadila Džanet (Tanis) na jeho brehoch ako nové hlavné mesto Dolného Egypta. Faraóni tejto dynastie dali

²² HOFFMEIER, *Israel in Egypt*, 117.

²³ *Ibid*, 117.

²⁴ Porov. KITCHEN, *On the Reliability of the Old Testament*, 255.

preniesť všetky staré ramzesovské chrámy, obelisky, stély, sochy a sfingy z Pi-Rameses na nové miesto. Obelisky a sochy, najťažšie vážiace vyše 200 ton, boli transportované vcelku, zatiaľ čo veľké budovy boli rozložené na jednotlivé časti a znovu zložené v Tanise²⁵. Práve táto skutočnosť neskôr viedla k omylu egyptológov a biblistov. Prestťahovanie veľkej časti mesta na takúto vzdialenosť muselo vyžadovať obrovské množstvo nevoľníckej práce, pričom o tejto udalosti nenachádzame žiadnu zmienku v starovekých dokumentoch.

Mesto Ramzes sa stalo hlavným mestom po prenesení hlavného mesta z Téb na toto Ramzesom II. novovybudované miesto na brehoch pelúzskeho ramena. Pi-Rameses, s vyše 300 000 obyvateľmi, prekvitalo ešte viac ako storočie po Ramzesovej smrti a o jeho nádhere boli písané básne. Pôdorys mesta, ako to ukázal hĺbkový radar, pozostával z obrovského ústredného chrámu, veľkej štvrte víl hraničiacich s riekou na západe, kde ulice tvorili pravidelnú mriežku, a z nesúrodého zhľuku domov a dielní na východe, čo bola chudobnejšia časť mesta. Predpokladá sa, že Ramzesov palác leží pod modernou dedinou Qantir. Rakúsky tím archeológov vedený Manfredom Bietakom našiel dôkazy o mnohých kanáloch a jazerách a popísal mesto ako „Benátky Egypta“.

Biblické katachronistické pomenovania

Znamená však mesto s menom „Ramzes“, ktoré vzniklo až v 13. st., že exodus treba datovať predsa len do tohto obdobia? Nie nutne. Videli sme, že samotné biblické datovanie kladie začiatok exodu do roku 1446 pred n. l. a mnohé znaky pre dobytie Kanaánu ukazujú na pol. 16. stor. Je teda možné zladať tieto skutočnosti? Áno, ak si uvedomíme jav, ktorého výskyt možno badať v Biblii a ktorý som sám pre seba nazval „katachronizmus“. „Katachronizmus“ je vlastne opakom „anachronizmu“. „Anachronizmus“ znamená vec alebo pomenovanie, ktoré je nejakým spôsobom mimo svojho času, niekedy je to stará vec alebo meno v novšom čase (ako napríklad doprava na kočiaroch ťahanými koňmi u ľudí spoločenstva Amiš v dnešnej Amerike), alebo je to novšia vec, alebo meno umiestnené v staršom čase (ako napríklad raketoplán medzi lovcami mamutov). Keďže teda výraz „anachronizmus“ nie je jednoznačný, znamená alebo niečo staré v novom, alebo nové v starom, nazval

²⁵ *Ibid*, 255.

som pre lepšiu jednoznačnosť pojmu niečo nové v starom „katachronizmus“ a niečo staré v novom volám tradične „anachronizmus“.

Toto „vyladenie pojmu“ nie je pre mňa samoúčelné a v biblickom kontexte má veľký význam, lebo tu sa stretávame s mnohými katachronizmami. Napríklad v Knihe Genezis sa píše, že Abrahám prenasledoval štyroch mezopotámskych kráľov až po Dan (Gn 14,14). Z iného biblického miesta však vieme, že Dan – čo je aj prirodzené – sa začal volať Danom až v čase, keď ho dobyl kmeň Dan a predtým sa mesto volalo Laiš (Sdc 18,7; 18,29). Túto skutočnosť povrdzujú aj mimobiblické zdroje, kde sa názov „Laiš“ spomína už v strednej dobe bronzovej v tzv. egyptských exekračných textoch a v tabuľkách z mesta Mari a neskôr v mladšej dobe bronzovej v tzv. topografickom zozname Thutmoseho III²⁶. V Abrahámovej dobe sa teda toto miesto nemohlo volať Dan a objavenie sa tohto mena v tomto biblickom texte je jasným katachronizmom, teda použitím neskoršieho mena v skoršom čase. Podobným katachronizmom je uvedenie, že Abrahám pochádzal z „chaldejského Uru“, pretože Abrahámov čas sa najčastejšie kladie do roku okolo 1800 pred n. l., pričom Chaldejci sa objavujú až v 1. tisícročí pred n. l.²⁷, alebo popisovanie krajiny v okolí mesta Gerar ako „krajina Filištíncov“ (Gn 21,32-34), keďže Filištínci prichádzajú do Kanaánu až okolo roku 1200 pred n. l. Niekedy sa v biblickom texte vyskytujú aj zmienky o starých názvoch určitých miest, ako napríklad Bétel-Luz (Gn 28,19; 35,6-8; Sdc 1,22-26), Kiriath Arba-Hebron (Gn 23,2; Gn 35,27; Joz 15,15; Sdc 1,10), Ephrath-Bethlehem (Gn 35,16-19; 48,7) a podobne, ale vzhľadom na to, že biblické príbehy boli odovzdávané dlhý čas z generácie na generáciu, nemôžeme si byť často istí, či názov určitého mesta alebo miesta v biblickom texte odráža súdobú realitu alebo je to až neskorší názov. Je to podobné, ako keď my hovoríme o „stredovekej Bratislave“, hoci v stredoveku mesto s takýmto názvom neexistovalo. Avšak nazvanie mesta „Bratislavou“ namiesto „Posonium“ je prirodzené, keďže v súčasnosti je to poslucháčom lepšie zrozumiteľné. Podobne starí Izraeliti pri odovzdávaní starých príbehov mohli používať novšie mená, keďže poslucháči poznali tieto novšie mená lepšie a podľa tohto novšieho mena vedeli lepšie lokalizovať, kde sa spomínané mesto/miesto nachádzalo. Takto v neskoršej izraelskej tradícii mohol novší názov mesta Ramzes (v tom čase veľmi známeho mesta, jedného z najväčších na svete) nahradiť predchádzajúci názov tohto mesta...

²⁶ LIPINSKI, *On the Skirts of Canaan...*, 256-260.

²⁷ NOVÁKOVÁ – PECHA – RAHMAN, *Dějiny Mezopotámie*, 195.

Hovoriac o katachronizmoch, tu ešte možno dodať, že je tiež dosť možné, že katachronistické sú v Biblii aj niektoré názvy pre tu vyššie spomínané mestá v Kanaáne, najmä *Tel Malhatu* ako Arad a *Tall el-Hammam* ako Chešbon. Je dosť možné, že v čase Jozuovho dobytia sa tieto miesta volali ináč, ako ich pomenovala neskoršia tradícia, a ich mená ako Arad a Chešbon sú im dané – pre lepšie lokalizovanie – až podľa neskorších miest, ktoré sa nachádzali v ich blízkosti...

Avaris

Ak by teda bol názov „Ramzes“ pre mesto útlaku katachronistický, bolo teda na mieste Ramzesu v pol. 16. stor. nejaké iné mesto? A ak áno, aké? Bolo, a rovnako nie nevýznamné mesto, ale rovno hlavné mesto hyksóskej 15. faraónskej dynastie s názvom *Hatvaret*, najviac známe vo svojej pogrčtenej forme ako *Avaris*. „Hatvaret“ znamená niečo ako „Dom oddelenia“ a vzťahovalo sa na hlavné mesto určitej administratívnej jednotky krajiny. „T“ v jeho názve boli nemé a slovo sa vyslovovalo najpravdepodobnejšie ako „Hawara“, z čoho vzniklo grécke „Avaris“.

Toto mesto ležalo na mieste dnešnej lokality s názvom *Tell ed-Dab'a* - v tesnej blízkosti *Qantiru* – a neskôr tvorilo južnú časť mesta Ramzes, zatiaľ čo *Qantir* tvoril severnú. Miesto *Tell ed-Dab'a*, pokrývajúc plochu približne 2 kilometrov štvorcových, je dnes v ruinách, ale vykopávky ukázali, že vo svojom čase bolo obchodným centrom s rušným prístavom, spojeným so Stredozemným morom prostredníctvom pelúzskeho ramena Nílu, vypravujúcim až vyše 300 lodí počas obchodnej sezóny²⁸. V čase najväčšieho rozmachu v hyksóskom období samotné mesto zaberalo plochu približne 4 kilometrov štvorcových, čo ho robilo dvakrát takým veľkým, ako bolo počas 13. dynastie a trikrát väčším ako Chacór, najväčšie mesto vtedajšieho Predjordánska²⁹.

Semitská hyksóska 15. dynastia, ktorej hlavným mestom bol Avaris, v tom čase ovládala celý severný a stredný Egypt až po dnešný Asjút a rivalská „domorodá“ 17. dynastia vládla v južnom Egypte s hlavným mestom vo Vasete (gréckych „Tébach“). „...stovky lodí z nového cédru, naplnené zlatom, lapis lazuli, striebrom, tyrkysom a nespočetnými vojnovými sekerami z bronzu, a to už nespomínam moringový olej, kadidlo, tuk, med, drevo itrn, drevo ššndm,

²⁸ BOOTH, *The Hyksos Period in Egypt*, 40.

²⁹ BOURRIAU, *The Second Intermediate Period*, 180.

a všetku ich cennú gulatinu“ – týmito slovami opisoval tébsky kráľ Kamose zo 17. dynastie bohatý, pulzujúci a zaľudnený prístav v Avarise počas vlády hyksóskeho kráľa Apofisa, čo predstavuje jediný zachovaný súdobý popis hlavného mesta Hyksósov³⁰.

Pokiaľ by sme teda považovali, že stredná doba bronzová nastala okolo roku 1550 pred n. l., bolo to práve v tomto veľkom a kozmopolitnom meste, kde sa podľa biblického popisu zdržiavali Hebreji ako utláčaná skupina. Druhým spomínaným mestom je Pitom – a toto miesto je dôležité aj preto, lebo nám hľadanie jeho lokalizácie a charakter krajiny, kde ležalo, môže osvetliť prostredie, v ktorom mohli Izraeliti v Egypte žiť, a taktiež ich životný štýl...

Pitom

Pitom bol rovnako identifikovaný s viacerými miestami v Delte a vo Wadi Tumilat (Údolí Tumilat). Wadi Tumilat je plytké údolie vytvorené starovekým ramenom Nílu, ktoré vedie od hlavného toku Nílu až k súčasnému mestu Ismailíja, je to teda miesto na juhovýchode nílskej delty. Meno druhého biblického egyptského mesta je určite pohebrejčené meno egyptského *p(r) itm*, „dom“ alebo „usadlosť“ slnečného boha Atuma³¹, v skratke „Dom Atuma“. Atum bol starobylým egyptským bohom. Jeho väčšie kultické centrum bolo v Iunu (grécky „Heliopolis“, hebrejsky „Aven“, koptsky „On“, v súčasnosti miesto na severovýchodných predmestiach Káhiry)³² a určitý menšinový názor sa nazdáva, že pod Pitomom je myslené toto starobylé mesto. Avšak jeho staré meno nebolo Pitom/Per-Atum, ale Iunu/On, a zdá sa, že biblická tradícia umiestňuje hlavnú oblasť pobytu Izraelitov na severovýchod od tohto mesta do východnej nílskej delty. Možné miesta pre Pitom boli preto všeobecne hľadané v tomto regióne, kde je tiež dosvedčené uctievanie Atuma³³.

Voľba sa tak zdá byť medzi dvoma miestami vo Wadi Tumilat, *Tell el-Maschúta* a *Tell er-Retabeh*. Obidve miesta sú vo Wadi Tumilat, vzdialené od seba iba 14 km³⁴. *Tell el-Maschúta* je približne 15 km západne od Ismailíje³⁵ a

³⁰ CLINE, Rich beyond the Dreams of Avaris, 199-219.

³¹ HOFFMEIER, *Israel in Egypt*, 119.

³² NOVÁKOVÁ, Egyptská terminológia, 20-23.

³³ Porov. Pap. Anastasi VI.51-61 = iv.11-v.5; *ANET*, 259.

³⁴ HOFFMEIER, *Israel in Egypt*, 119.

³⁵ LUTZ, Phoenician Inscriptions from Tell el-Maskhuta, 190.

Tell er-Retabeh leží viac na západ. Ešte viac na juhozápad ležalo ďalšie dôležité mesto *Tell el-Jahudija*³⁶.

Wadi Tumilat je pozostatok vyschnutého kanálu, naplneného pieskami a štrkom, ktorý vytvoril Níl svojím tokom cez púštnu planinu v poslednej dobe ľadovej. Dnes sa wadi rozprestiera od dnešného riečneho toku na východ k jazeru Timsa a k Horkým jazerám. Do nedávnych čias wadi, hlavne jeho nízko ležiaci terén v západnej časti, slúžilo ako záplavové územie každoročných nílskych záplav. Keď bola v sezóne záplav veľká časť tohto údolia zaplavená, údolie bolo úrodné a žilo životom³⁷.

Ohľadne lokalizácie Pitomu alebo v *Tell el-Maschúte* alebo v *Tell er-Retabeh* ešte stále prebieha diskusia, avšak zdá sa, že v období egyptského Nového kráľovstva bol Pitom v *Tell er-Retabeh* a neskôr od 7. stor. pred n. l. až do sajského obdobia bol v *Tell el-Maschúte*³⁸. Teda tí, ktorí kladú exodus do 13. stor. pred n. l., kladú biblický Pitom do *Tell er-Retabeh*, a tí, ktorí exodus považujú za neskorší mýtus vytvorený v 1. tisícročí pred n. l., kladú biblický Pitom skôr do *Tell el-Maschúty*. Z hľadiska exodu v 16. stor. pred n. l. prichádzajú do úvahy obe miesta, pretože v hyksóskom období boli osídlené obe³⁹. Z hľadiska súčasných poznatkov môžeme otázku, ktoré z týchto miest bolo biblickým Pitomom, nechať otvorenú. Zhodou okolností dostal prednedávnom licenciou viesť vykopávky v *Tell er-Retabeh* poľsko-slovenský tím vedený Slawomirom Rzepkom a za slovenskú stranu Jozefom Hudecom. Môžeme dúfať, že výskumy tohto tímu viac osvetlia identitu týchto miest v hyksóskom období. Bez ohľadu na tieto neistoty je však jasné, že obe miesta boli v hyksóskom období súčasťou tohto istého regiónu a tej istej kultúry a pokiaľ Izraeliti obývali toto územie, vyskytovali sa vo všetkej pravdepodobnosti na oboch miestach. Preto archeologický pohľad na ktorékoľvek z týchto miest v tomto období by mohol ešte viac osvetliť kultúru jeho obyvateľov. V tejto súvislosti sa môžeme pozrieť na vykopávky vedené v *Tell el-Maschúte* Johnom S. Holladayom Jr., taktiež vedúcim projektu Wadi Tumilat, ktorý mal za cieľ preskúmať toto územie širším spôsobom...

³⁶ SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 12.

³⁷ *Ibid*, 16.

³⁸ Veľmi dobré pojednanie tejto témy porov. HOFFMEIER, Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus, 97-129.

³⁹ DEVER, *Who Were the Early Israelites?*, 14.

Tell el-Maschúta v hyksóskom období

John Holladay opisuje ľudí Tell el-Maschúty a priľahlých miest v centrálnom úseku wadi ako spoločenstvo, žijúce v malých sídlach a osadách v zime a skoro na jar, keď pestovali pšenicu a jačmeň a vyrábali látky, keramiky, zbrane a iné predmety, ktoré potrebovali po zvyšok roka, a ktorí v lete opustili tieto svoje sídla, aby pásli stáda oviec a kôz vedľa vodných zdrojov vo wadi, príležitostne poľujúc na zverinu a vodné vtáctvo⁴⁰. Tento obraz by mohol vysvetľovať, prečo sa podľa Biblie Jakub a jeho rodina usadili na tomto území (Gn 46,28-47,12). Bola to ideálna krajina pre (polo)kočovníkov, ktorí tu mohli žiť sebe vlastným spôsobom. Keďže Egypťania boli skôr poľnohospodári (Gn 46,34), celé toto územie na juh od Avarisu, zahŕňajúc Wadi Tumilat, bolo vhodným regiónom na okraji egyptského územia a spoločnosti, ktoré umožňovalo žiť svojím spôsobom trochu oddelene od zvyšku krajiny, (polo)kočovným životným štýlom nezvyklým pre Egypťanov.

Súčasne malo Wadi Tumilat strategickú polohu ako možná trasa karavánového obchodu. John Holladay navrhuje, že vodné zdroje vo wadi boli dôležité pre karavány prichádzajúce z púšte. Strategická poloha *Tell el-Maschúty* jej umožňuje kontrolovať prístup do wadi z východu – zo Sinaja, a taktiež obe obchodné cesty po oboch stranách Červeného mora. Pre karavány je *Maschúta* deň cesty od *Tell er-Retabeh*. Karavány prichádzajúce zo Sinajského polostrova by sa zastavili v *Maschúte* jeden deň a v *Retabeh* na nasledujúci a potom by západným smerom vyšli z wadi, obrátili sa na sever do *Tell ed-Dab'y/Avarisu*. Odtiaľ by tovar bol zasielaný loďami do prístavov vo východnom Stredomorí. John Holladay taktiež uvádza, že niektorí obyvatelia Wadi Tumilat mali úlohu prijímať a poskytovať služby zimným a jarným oslím karavánam prinášajúcim kadidlo a korenie z južnej Arábie a Ďalekého východu a zlato a slonovinu z rovníkovej Afriky⁴¹. To by mohlo vysvetľovať, prečo boli Pitom a Ramzes v Biblii nazývané „skladištnými mestami“ (Ex 1,11). Ramzes/Avaris bol prostredníctvom Nílu stredomorským prístavom a najdôležitejším miestom pre egyptský stredomorský obchod a Pitom mohol byť dôležitou stanicou pre obchod s východom a juhom... Vidíme teda, že na tomto území a v tomto čase sa zaujímavým spôsobom stretávajú biblické a mimobiblické informácie...

⁴⁰ SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 19-20.

⁴¹ *Ibid*, 19-20.

Niektoré nálezy v Tell el-Maschúte

V tejto súvislosti je tiež zaujímavé pozrieť sa na niektoré nálezy z *Tell el-Maschúty* a príslušných osád a sídiel. Ako už bolo povedané, John Holladay videl charakter *Tell el-Maschúty* dvojakým spôsobom – ako domov pre polokočovnicke obyvateľstvo a ako „služobné stredisko“ pre oslie karavány prichádzajúce z východu.

Carol Redmount, ktorá podrobne študovala miestnu keramiku, usudzuje, že keramický súbor v *Tell el-Maschúte* predstavuje prinajmenšom druhú generáciu imigrovaných Ázijcov (teda obyvateľov Levanty), ktorých sýrsko-kanaánske dedičstvo sa v priebehu času vyvinulo a zmiešalo s egyptskými tradíciami. Taktiež navrhla, že sídla zo strednej doby bronzovej vo Wadi Tumilat by mali byť videné ako časť sociálno-politického zoskupenia a že ľudia *Tell el-Maschúty* a Wadi Tumilat boli etnickou podskupinou v rámci väčšej hyksóskej (semitskej) populácie⁴². Mohli byť touto špeciálnou semitskou podskupinou Izraeliti?

Ďalším pozoruhodným faktom je veľký počet hrobov veľmi malých detí, ktoré boli nájdené pochované v kanaánskych hlinených nádobách. Na druhej strane malé hroby z hlinených tehál vyniesli na svetlo rôzne drahé predmety z drahých kovov a kameňov. Žiaľ, väčšina z týchto hrobov bola nájdená vo veľmi poškodenom stave, a preto je veľmi ťažko vytvárať o nich všeobecné uzávery⁴³. John Holladay si taktiež všimá značný počet zbraní nájdených na mieste, ktoré vysvetľuje charakterom miesta, nachádzajúceho sa na okraji obývanej krajiny a slúžiace ako karavánový „služobný bod“⁴⁴.

Avšak mohli by byť aj iné vysvetlenia pre tieto nálezy? Charakteristika „špeciálnej semitskej podskupiny“ žijúcej polokočovným spôsobom sedí veľmi dobre aj na izraelské spoločenstvo. Taktiež v Biblii čítame, že na konci egyptského pobytu boli Izraeliti vystavení možno prvej genocíde ich spoločenstva, keď mali prikázané hádzať novonarodených chlapcov do Nílu (Ex 1,15-22). Vo Wadi Tumilat v tom čase nebolo tečúce riečne rameno, takže je tu možnosť, že novorodení chlapci nemohli byť z „hygienických“ dôvodov hádzaní do vody, ale museli byť pochovávaní jednoduchým spôsobom do zeme, čo sa mohlo odraziť v nájdených chudobných hroboch. Na druhej strane bohaté hroby mohli byť hrobmi ich utláčateľov. Na ich utláčateľov by mohlo

⁴² SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 19-20.

⁴³ MYNÁŘOVÁ, *Druhé přechodné období*, 213.

⁴⁴ SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 19-20.

ukazovať aj väčšie množstvo zbraní, ktoré by bolo potrebné na dohľad nad ovládnutým spoločenstvom...

Skoré opustenie sídiel vo Wadi Tumilat?

No a v poslednom rade treba spomenúť aj poslednú skutočnosť, ohľadne ktorej však nepanuje všeobecná zhoda. Mnohí učitelia sa prikláňajú k názoru, že *Tell el-Maschúta* a skoro všetky sídla zo strednej doby bronzovej vo Wadi Tumilat neboli opustené na konci hyksóskeho obdobia ako väčšina iných hyksóskych sídiel, v čase, keď boli Hyksósovia vyhnaní z Egypta, ale boli opustené ešte pred koncom tohto obdobia⁴⁵. Tento názor majú James Weistein, ktorý študoval keramiky a skarabov, Carol Redmount, ktorá študovala keramiky, a John Holladay, vedúci projektu Wadi Tumilat. Hoci v presnom datovaní sa ich názory odlišujú, všetci kladú opustenie týchto sídiel do obdobia zodpovedajúceho fáze D/3 v Tell ed-Dab'e (približne 1590-1560 pred n. l.) a nie až na konci fázy D/2 (približne 1560-1530 pred n. l.), keď boli opustené všetky hyksóske sídla⁴⁶. Čo sa týka dôvodu opustenia, nie je úplne jasný. John Holladay navrhuje, že keď Hyksósovia ovládli celý Egypt, transport luxusného tovaru loďou Nilom do Avarisu nahradil pozemnú trasu cez Wadi Tumilat. Avšak, ako hovorí Barbara Sivertsen, či už s pozemným obchodom, alebo bez neho wadi malo zostať miestom na zimné pestovanie obilnín a pastierskym územím čried oviec a kôz, ktoré predstavovali bohatstvo kočovných ľudí, pretože úroveň každoročných nilských záplav v tom období boli normálne. Okrem možného zastavenia pozemného obchodu John Holladay pripúšťa, že nie je žiadne príhodné vysvetlenie na ukončenie semitského obývania Wadi Tumilat⁴⁷.

Tell el-Jahudíja

Avšak tieto miesta vo Wadi Tumilat nie sú jediné, ktoré sú pokladané za skôr opustené, ako bol všeobecný koniec hyksóskej éry. Za opustené skôr sa

⁴⁵ SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 21-22; BOURRIAU, Druhá prechodná doba, 211.

⁴⁶ Porov. SIVERTSEN, *The Parting of the Sea*, 19-21.

⁴⁷ *Ibid*, 21-22.

tiež pokladá iné dôležité miesto, *Tell el-Jahudija*⁴⁸, nachádzajúce sa juhozápadnejšie pri pelúzscom ramene Nílu, asi 80 km juhozápadne od *Tell el-Maschúty* a 30 km severovýchodne od starej Káhiry. Predpokladá sa, že *Tell el-Jahudija*, arabsky „Židovský pahorok“, má svoje meno po chráme Jahveho, ktorý tam bol vybudovaný v 2. stor. pred n. l. Našla sa tu architektúra a veľa iných nálezov sýrsko-kanaánskej kultúry, podľa tohto miesta je nazývaná aj známa „Yahudiya Ware“, „jahúdijský tovar“, špeciálny druh keramiky, typický pre túto kultúru⁴⁹. Vidíme teda, že toto miesto bolo a je spájané ešte aj dnes so židovským prvkom.

Je zaujímavým faktom, že podľa Septuaginty, preloženej približne v tom istom čase, ako bol postavený v *Tell el-Jahudiji* chrám Jahveho, bol už spomínaný Iunu/Héliopolis/On tretím mestom izraelitského útľaku, vedľa Ramzesu a Pitomu. Takže je možné, že vsunutie tretieho miesta do biblického textu a vybudovanie chrámu v *Tell el-Jahudiji* by mohlo byť odrazom nepísanej izraelitskej tradície o egyptskom pobyte, ktorá bola ešte stále živá v 3.-2. stor. pred n. l. a uchovávala si mnohé tradičné nepísané podrobnosti a ktorá sa takouto cestou, ako určitý doplnok, dostala do biblického textu. Miesta *Tell el-Jahudija* a Héliopolis, obe ležiace pri pelúzscom ramene Nílu, sú od seba vzdialené asi 15 km a odkazy vzťahujúce sa na tieto miesta by mohli byť odrazom určitej izraelitskej tradície, vzťahujúcej sa taktiež na túto oblasť, nachádzajúcu sa juhozápadne od Wadi Tumilat a geograficky s ním súvisiacu, ako na ďalšie územie spojené s izraelitským pobytom v Egypte a neskorším útľakom.

Možné skoré opustenie Tell el-Jahudije nemožno vôbec pripísať zmene pozemných obchodných trás, pretože mesto ležalo pri Níle a malo teda iné funkcie, a ak nastalo, zostáva záhadou. Prečo však toto možné skoré opustenie niektorých hyksóskych miest je pre nás dôležité?

Skoré opustenie?

Opustené boli, zdá sa podľa niektorých učencov, iba niektoré hyksóske miesta nachádzajúce sa na východ od pelúzskeho ramena Nílu. Iné severnejšie miesta nachádzajúce sa na západ alebo východ od tanitského ramena, ako napr. *Tell Fauzija*, *Tell Džezíra el-Faras*, *Tell el-Habua*, boli opustené, ako sa zdá,

⁴⁸ BOURRIAU, Druhá prechodná doba, 211.

⁴⁹ MYNÁŘOVÁ, Druhé prechodné období, 214.

v tom istom čase ako Tell ed-Dab'hlavné, najväčšie a najdôležitejšie mesto Hyksósov, a iba *Tell el-Maschúta* a *Tell el-Jahudíja* sa zdajú opustené skôr, ako je posledná fáza hyksóskeho osídlenia v *Tell ed-Dab'e*, vrstva D/2 (približne 1560-1530 pred n. l.), pripisovaná poslednému silnému (a asi predposlednému v poradí) a dlho vládnuceму hyksóskemu faraónovi Apofisovi⁵⁰. Je teda zrejmé, že ostatné miesta boli opustené v čase, keď boli Hyksósovia vyhnaní z *Tell ed-Dab'y/Avarisu* a ostatných miest faraónom 17. dynastie Ahmosom I. a museli odísť naspäť do Kanaánu. Ako však vysvetliť možné skoré opustenie ostatných miest kanaánskej kultúry, ako sme videli, spájaných rôznym spôsobom s izraelským pobytom v Egypte? Videli sme tiež, že dôvody opustenia týchto miest nie sú vôbec jasné. Je teda prirodzené, že pre niekoho, kto si myslí, že znaky v Kanaáne svedčia skôr pre dobytie v 16. stor. ako 13. stor., je toto skoré tajomné opustenie týchto egyptských miest spojené s Izraelitmi a ich exodom. Zdá sa potom prirodzené, že opustenie Egypta veľkou skupinou Izraelitov sa uskutočnilo na miestach, kde sa ich vyskytoval pomerne veľký počet v pomere k ostatnému hyksóskemu (semitskému) a egyptskému obyvateľstvu, viedlo k opusteniu a zániku týchto miest. V *Tell ed-Dab'e/Avarise*, kde počet Izraelitov vzhľadom na kozmopolitný charakter miesta mohol byť oveľa menší v pomere k ostatným obyvateľom, sa ich odchod samozrejme nemusel prejavíť v opustení a zániku tohto na staroveké pomery obrovského mesta...

Videli sme, že tento pohľad má oporu vo výsledkoch výskumu mnohých učencov, ktorí sa priamo zaoberali touto oblasťou a týmito miestami. Existuje však aj opačný názor, ktorý veci vidí inak. Jeho dôležitým reprezentantom je Manfred Bietak, ktorý znovuobjavil Ramzes/Avaris a na týchto miestach vedie rakúske vykopávky. Bol to Manfred Bietak, ktorý rozdelil podľa keramiky obdobie hyksóskej nadvlády v Tell ed-Dab'e na štyri fázy – približne E/2 (1650-1620 pred n. l.), E/1 (1620-1590 pred n. l.), D/3 (1590-1560 pred n. l.) a D/2 (1560-1530 pred n. l.)⁵¹. Hoci ostatní učitelia sa nezhodujú na úplne presných rokoch, kedy boli opustené Tell el-Maschúta a Tell el-Jahudíja (napr. James Weinstein sa domieva, že Tell el-Maschúta bola opustená trošičku skôr ako Tell el-Jahudíja), zhodujú sa, že tieto miesta boli opustené vo fáze D/3 (1590-1560 pred n. l.), teda ešte počas predposlednej hyksóskej fázy, po ktorej nasledovala ešte posledná hyksóska fáza D/2 (1560-1530 pred n. l.).

⁵⁰ Porov. BOURRIAU, Druhá prechodná doba, 211.

⁵¹ BIETAK, Tell el-Dab'a, Citované 15.11.2010.

Manfred Bietak si však myslí, že toto datovanie je nesprávne a všetky hyksóske miesta, teda aj Tell el-Maschúta a Tell el-Jahudíja, boli opustené v rovnakom čase, na konci fázy D/2 približne v roku 1530 pred n. l. v súvislosti so všeobecným odchodom Hyksósov z Egypta⁵². Takže ohľadom skoršieho opustenia niektorých hyksóskych miest vo východnej delte nepanuje úplná zhoda.

Samozrejme, aj keby v skutočnosti boli opustené všetky tieto sídla v rovnakom čase na konci hyksóskeho obdobia, táto skutočnosť by neznamenalala, že exodus sa v tomto období nemohol uskutočniť. Je tu možnosť, že miesta ako *Tell el-Maschúta* a *Tell el-Jahudíja* boli dostatočne dôležité na to, aby ich hyksóska správa nemohla nechať opustené po odchode Izraelitov a okamžite tam presídlili iné hyksóske skupiny, ktoré vykonávali niektoré potrebné funkcie týchto miest. „Neskoré opustenie“ by však znamenalo, že tento argument nemožno použiť – popri stále platných argumentoch načrtnutých vyššie – ako ďalší ukazovateľ na datovanie exodu do 16. stor. pred n. l. ...

Tu treba tiež povedať, že pri takýchto malých časových rozdieloch, o akých tu hovoríme, teda okolo 50 rokov, je rádiokarbónové datovanie neužitočné a datovanie sa vykonáva pomocou keramiky. Datovanie podľa keramiky však má tiež svoje úskalia a limity pri takých krátkych časových obdobiach, a preto môže byť skoršie/neskoršie opustenie miest pri súčasnom stave poznania určite často predmetom diskusií... Na druhej strane je tu tiež však možnosť, že bližšie preskúmanie týchto skutočností túto otázku viac osvetlí, čo by bolo určite vítané...

Izraeliti v krajine Góšen

Po načrtnutí možných miest izraelitského pobytu môžeme teda približne vidieť územie, ktoré podľa Biblie Izraeliti (samozrejme, aj spolu s inými etnikami) v Egypte obývali. Je to územie približne vymedzené trojuholníkom s vrcholmi Tell ed-Dab 'a – Tell el-Maschúta – Héliopolis (alebo Tell el-Jahudíja), pričom samozrejme je možné, že Izraeliti sa vyskytovali aj na niektorom území hraničiacom s týmto trojuholníkom, najmä na severe-severovýchode. Toto územie na východ od pelúzskeho ramena Nílu by teda mohlo byť Góšen. Mohlo byť krajinou, ktorá – ako sme videli - im poskytovala

⁵² BIETAK, *ÖAW*. Osobná komunikácia. 11.10.2010.

ideálne podmienky, aby mohli žiť podľa svojho polokočovného životného štýlu.

Podľa Biblie vieme, že do tejto krajiny pôvodne prišla iba jedna široká semitská rodina, ktorá sa v Egypte rozrástla na malý národ. V tejto súvislosti by mohlo byť aj zaujímavé pozrieť sa na to, aký počet Izraelitov mohol obývať toto územie pri ich odchode. Tu sú často predmetom oprávnenej nedôvery čísla o počte Izraelitov pri ich exode, tak ako sú často chápané. Kniha Exodus 12,37-38 uvádza, že pri odchode z Egypta bol počet Izraelitov „okolo 600 000 mužov na nohách, okrem žien a detí“. Kniha Numeri 1,44-46 tiež hovorí, že pri počítaní ľudu na púšti Sinaj bol počet viac ako 19-ročných izraelitských mužov (okrem kmeňa Lévi) schopných slúžiť v armáde presne 603 550. Tieto čísla plus ženy, deti, starší spolu s „prímiešaným“ množstvom Neizraelitov by vytváralo približne 2 milióny ľudí. To je samozrejme príliš veľa, najmä v porovnaní s celkovou odhadovanou egyptskou populáciou. V jednom z vrcholov v ramzesovskom období okolo roku 1250 pred n. l. sa odhaduje egyptská populácie na 3-3,5 milióna, pričom v hyksóskom období to muselo byť len menej⁵³. Tieto čísla pre Izraelitov sú teda samozrejme nereálne.

Náš pohľad sa však môže zmeniť, keď sa pozrieme aj na iné biblické čísla. Kniha Jozue 4,13 hovorí, že asi 40 000 mužov vyzbrojených do boja prekročilo Jordán na jerišskú rovinu. Tiež pri číslach udávaných v Ex 12,37-38 a Nm 1,44-46 záleží, ako čítame hebrejské slovo „*elef*“, zvyčajne prekladané ako „tisíc“. Toto slovo však má dlhšiu históriu a nie vždy znamenalo veľké číslo. Znamenalo kvótu dodanú dedinou alebo „klanom“ na vojenské účely⁵⁴. Pôvodne tento kontingent bol malý, 5 až 14 mužov⁵⁵. Až potom sa slovo stalo technickým pojmom pre vojenskú jednotku značných rozmerov, čo viedlo k nárastu množstva označovaného týmto slovom⁵⁶.

Keď teda chápeme slovo „*elef*“ v jeho pôvodnejšom a staršom význame, mohlo znamenať počet okolo 10, teda zo 600 000 sa stáva 60 000 a toto je číslo veľmi podobné číslu 40 000, ktoré udáva Joz 4,13. Tento približný počet sa mi zdá najpravdepodobnejší, keď uvažíme, že bojaschopných mužov mohlo byť okolo 40 000, celá izraelitská populácia mohla tvoriť niečo medzi 100 000 – 150 000 ľudí, čo už je oveľa reálnejšie číslo aj v porovnaní s

⁵³ Porov. BUTZER, *Demography*, 251.

⁵⁴ MALAMAT, *Aspects of Tribal Societies in Mari and Israel*, 135.

⁵⁵ MENDENHALL, *The Census Lists of Numbers 1 and 26*, 52-66.

⁵⁶ Porov. tiež HOFFMEIER, *Ancient Israel in Sinai*, 153-159.

celkovou populáciou Egypta hyksóskeho obdobia. 150 000 ľudí je počet, ktorý sa pohodlne zmestí na väčšie námestie.

Čo sa týka času pobytu Izraelitov v Egypte, Biblia udáva dĺžku ich pobytu 400 rokov (Gn 15,13), respektíve 430 rokov (Ex 12,40-41). Číslo 430 sa zdá presnejšie, pretože nie je zaokrúhleným, teda približným číslom, ako sa zdá byť číslo 400, a nie je tiež žiadnym násobkom symbolických čísel ako 40, 12, 7, 3, atď. Pokiaľ berieme čas exodu okolo roku 1600 pred n. l., tak príchod do Egypta spadá približne do roku 2030 pred n. l... Aký to bol čas?

Tento čas bol v Egypte zaujímavým obdobím. Rok 2030 pred n. l. môže spadať do obdobia vlády faraóna Mentuhotepa II., ktorý podľa najrozšírenejšej chronológie vládol približne v rokoch 2061 až 2010 počas egyptskej 11. dynastie. Počas svojej vlády bol Mentuhotep schopný zjednotiť Egypt po prvýkrát od 6. dynastie. Presný čas znovuzjednotenia nie je známy, ale sa predpokladá, že sa tak stalo krátko pred rokom 39 jeho vlády⁵⁷. Týmto znovuzjednotením Egypta začína v Egypte tzv. stredné kráľovstvo (stredná ríša), ktoré je obdobím relatívneho pokoja a rozkvetu. Pokiaľ teda berieme rok 2030 za približný rok príchodu Izraelitov do Egypta a čas okolo roku 1600 za čas ich odchodu, Izraeliti boli v Egypte počas celého trvania egyptskej strednej ríše a potom neskôr počas skoro celého tzv. druhého prechodného obdobia, ktoré už takým pokojným nebolo. Kto je teda naklonený tomuto videniu, môže to chápať tak, že Prozreteľnosť zariadila, aby Izraeliti mohli prísť do Egypta a byť v ňom v čase, keď tam mohli pokojne žiť a rozrásť sa na malý národ, a problémy nastali až ku koncu tohto obdobia, následne na čo Egypt opúšťajú... Je známym faktom, že počas egyptskej strednej ríše aj mnohí iní „Aamu“, teda „Ázijci“, t.j. Semiti z Levanty prichádzali do Egypta, aby tam pôsobili v rozličných oblastiach spoločenského života. Egyptská spoločnosť sa im vtedy nebránila a prijímala ich. Veľmi známe sú napr. zobrazenia „Aamu“ z hrobky Chnumhotepa II. v Beni Hassan asi z 19. stor. pred n. l.

Všetky tieto spomínané skutočnosti nám teda poskytujú základný pohľad na čas izraelitského pobytu v Egypte, na charakter krajiny a na izraelitský životný štýl počas tohto pobytu. Toto všetko nám umožňuje spraviť si základnú predstavu o tom, akým spôsobom a v akých podmienkach mohli asi Izraeliti v Egypte žiť...

⁵⁷ GRAJETZKI, *The Middle Kingdom of Ancient Egypt*, 19.

Faraón exodu a faraón Mojžišovho úteku

Možnosť stanoviť približný čas exodu nám tiež umožňuje pokúsiť sa pozrieť na možnosti, čo by bolo možné určiť ohľadne identity a postavenia faraóna obdobia exodu a faraóna, pred ktorým musel Mojžiš hľadať útočisko v krajine Midián.

Rok 1600 pred n. l. a krajina izraelitského pobytu v najvýchodnejšej delte znamená, že Izraeliti by museli trpieť pod hyksóskymi faraónmi. Toto je určite zvláštny fakt, že by to nebola „domorodá“ egyptská dynastia a faraóni, ktorí by utláčali Izraelitov, ale im „pokrvne“ bližší Semiti z oblasti, z ktorej, podľa tradície, prišli oveľa skôr aj samotní Izraeliti. Predpokladá sa, že Hyksósovia (západní Semiti) vládli v Egypte približne v období 1650 – 1530, ako sme to videli v rozdelení hyksóskeho obdobia v Tell ed-Dab'e na štyri približne tridsaťročné obdobia E/2 – E/1 – D/3 – D/2. Títo semitskí utláčatelia Izraelitov sú možno naznačení aj Bibliou. Ex 1,8 nám hovorí, že v Egypte prišiel k moci nový kráľ, ktorý nepoznal Jozefa. „Poznať Jozefa“ - keďže Jozef v tomto čase už bol dlhší čas mŕtvy – mohlo znamenať iba poznať tradíciu, ako Jozef pomohol Egyptu, a preto faraóni 11., 12., 13. a možno ešte aj 14. dynastie sa mohli pozeráť na týchto kočovných Semitov s určitými sympatiami a Izraeliti mohli žiť pod ich určitou ochranou. Keď však nastúpila 15. semitská dynastia, ktorá nemala priame väzby na egyptskú faraónsku tradíciu, vzťahy vládnucej vrstvy k Izraelitom sa mohli zmeniť. To by mohlo zodpovedať faraónovi, ktorý „nepoznal Jozefa“. Je zaujímavé si uvedomiť a vidieť, že ako sa zdá, v neskoršej tradícii Izraeliti neprechovávali žiadnu veľkú zášť voči Egyptanom. V Dt 23,7-8 čítame, že Egyptania (spolu s Izraelitom blízkymi Edomčanmi) po tretej generácii mohli vstúpiť do „zhromaždenia Pána“ a argumentuje sa tým, že Izraeliti žili v ich krajine ako hostia. Tento vstup do „zhromaždenia Pána“ je však odopretý bližšie k Izraelitom žijúcim Ammončanom a Moabčanom, ktorí tam nesmú vstúpiť ani po 10. generácii. Zdá sa teda, že Ammončania a Moabčania (národy k Izraelu kultúrne bližšie) boli vnímaní ako väčší nepriatelia ako Egyptania...

Ak sa teda prikláňame k exodu okolo r. 1600, faraóna exodu a Mojžišovho úteku by sme teda mali hľadať medzi hyksóskymi faraónmi. Tu je však problémom to, že v porovnaní s rôznymi inými faraónskymi dynastiami sú hyksóski faraóni a ich dynastia relatívne neznámi z toho dôvodu, že ako uzurpátorskú „ne-egyptskú“ dynastiu sa neskorší faraóni snažili stopy po nich úmyselne vyhladiť. Hyksóski faraóni tiež neboli nijako zvlášť tvoriví, často si

uzurpovali monumenty iných faraónov, a teda nie je tiež veľa pôvodných hyksóskych pamiatok. Nie sme si dokonca istí ani poradím a počtom hyksóskych faraónov, keďže najstaršia zachovaná pamiatka, ktorá svojim pôvodom je najbližšia k hyksóskemu obdobiu, tzv. Turínsky kráľovský zoznam z nasledujúceho obdobia Nového kráľovstva (ríše), je na mieste hyksóskej dynastie poškodená a iba veľmi útržkovito čitateľná. Jediné, čo vieme, je, že tento zoznam udáva počet hyksóskych faraónov ako 6 a posledným z nich (ktorého pravdepodobne vyhnal Ahmose I. naspäť do Levanty) bol Chamúdi. Údaje o rôznych hyksóskych faraónoch – ktoré sú veľmi útržkovité – musíme preto zbierať a skladať z mnohých rôznych zdrojov. No niečo však predsa vieme.

Z dochovaných pamiatok sa zdá, že medzi najsilnejšími a najvplyvnejšími hyksóskymi faraónmi boli „Chaján“ a „Apepi“ (grécky „Apofis“)⁵⁸. Z dochovaných pamiatok sa tiež zdá, že Apepi bol predposledným faraónom 15. dynastie – ktorému Manfred Bietak priraduje poslednú hyksósku vrstvu D/2 (1560-1530 pred n. l.) a s ktorým bojoval faraón zo 17. dynastie Ahmose I. O Chajánovi tiež vieme, že bol silným faraónom, za ktorého prekvital obchod s celým východným Stredomorím, ako sme to videli z jediného zachovaného opisu súdobého hyksóskeho Avarisu. Objekty s jeho menom sa našli v Iraku (London, BM EA 987), v chetitskej Chatušaši v Malej Ázii (Ankara, Archaeological Museum, 19.513) a na Kréte (Heraklion Archaeological Museum, 263)⁵⁹. To by nasvedčovalo rozsiahlym obchodným stykom, nedosvedčeným v podobnom rozsahu u žiadneho iného hyksóskeho faraóna. Máme tiež doklady (tzv. Carnarvon Tablet I), ktoré naznačujú, že v neskoršej fáze hyksóskej nadvlády pokrývala ich kontrola a moc celú Deltu (teda Dolný, severný Egypt), ako aj celý stredný Egypt, až po mesto Asjút⁶⁰. „Domorodí“ egyptskí faraóni 17. dynastie vtedy kontrolovali a ovládali len Horný (južný) Egypt. Neskorí hyksóski faraóni teda určite boli mocní.

A práve Chaján je faraón, ktorý nás špeciálne zaujíma. Hoci sa zdá, že v Biblii o menách faraónov tohto obdobia nie je nič, predsa len je jeden nečakaný zdroj, ktorý by sa k Egyptu v súvislosti s faraónmi potenciálne vzťahovať mohol. Týmto zdrojom je Nový zákon, konkrétne Druhý list Timotejovi 3,8, kde svätý Pavol, určite citujúc starú židovskú tradíciu, hovorí o „Iannésovi a Iambrésovi“, ktorí sa postavili Mojžišovi.

⁵⁸ Porov. BEN-TOR, Sequence and Chronology, 103.

⁵⁹ TRIGGER – KEMP – O’CONNOR – LLOYD, *Staroveký Egypt*, 143.

⁶⁰ BOURRIAU, The Second Intermediate Period, 180.

Samozrejme, v neskoršej židovskej tradícii (ktorá pochádza až z času nášho letopočtu, teda prinajmenšom 1600 rokov po tu predpokladanom pobyte v Egypte) sa o Iannesovi a Iambresovi hovorí, že to neboli faraóni, ale čarodejníci faraónov, ktorí sa svojimi čarami postavili Mojžišovi a Áronovi pred faraónom. Bližší pohľad na ich mená však prezradí určité zaujímavé skutočnosti.

Je evidentné, že tieto mená sú grécke alebo pogrécťené, ako to naznačuje grécka koncovka -ΗΣ „-és“ v oboch týchto menách. To nemusí byť nič prekvapujúce, keďže Pavol písal grécky a pogrécťené formy egyptských a iných (napr. mezopotámskych) mien sa vo svete helenistickej kultúry bežne používali. Táto koncovka v tom čase bola veľmi pravdepodobne čítaná už tzv. itacistickým spôsobom ako „-is“, teda „Jannis“ a „Jamvris“. Je zaujímavé, že meno, ktoré je často pokladané za Chajánovo pogrécťené meno, ako sa objavuje napr. u Jozefa Flávia v 1. stor. n. l. v diele „Proti Apiónovi“ („O starobylosti Židov“) v oddieli 1.14, „Janins“, sa veľmi podobá na Pavlovo „Iannes“, resp. „Jannis“. Druhé Pavlom uvádzané meno „Iambres“ je zaujímavé tiež, lebo sa podobá na zase iné meno iného hyksóskeho faraóna s menom „Maaibre (Šeši)“. Meno je len „prešmyknuté“, čo nie je vôbec výnimočné. Napríklad ľudovo nazývaný „Chafre“, staviteľ druhej najväčšej pyramídy, jeden z najznámejších faraónov 4. dynastie, sa podľa oficiálnych kráľovských zoznamov volal „Rachef“⁶¹. „Rachef“ – „Chafre“ je presne ten istý druh pozmenenia mena ako „Maaibre“ – „Iambres“. Je možné, že sa „Maaibre“ zmenil na „Iambres“, lebo foneticky sa „Iambres“ podobá na „Iannes“. Nieкто to tak poplietol, ľahšie sa to tak potom kvôli podobnosti mien zapamätalo a odovzdávalo tradíciou ďalej.

Ako sme už povedali, zdá sa, že „Chaján“ bol jeden z najmocnejších faraónov, doklady o ňom sa našli po celom východnom Stredomorí a pravdepodobne vládol v čase, keď moc Hyksósov siahala až po Asjút medzi stredným a Horným (južným) Egyptom. „Maaibre“ je zasa faraónom, po ktorom sa zachovalo najviac pečatí a pečatných odtlačkov vytvorených počas jeho vlády, viac ako 300⁶². Podľa Kima Ryholta je Maaibre Šeši dosvedčený 396 pečaťami, čo je 3-krát viac ako 123 pečatí ďalšieho v poradí Yakbima Sekhaenreho, ktorý je zas iným ázijským vládcom v Egypte⁶³. Maaibreho pečate sa našli dokonca v Tébach (UC 11682), hlavnom meste nepriateľského Horného Egypta, ako aj je zmienený ešte viac na juhu na viacerých pečatiach

⁶¹ ZAMAROVSKÝ, *Bohovia a králi starého Egypta*, 151.

⁶² RYHOLT, *The Political Situation*, 252-254, 366-376.

⁶³ Porov. *Ibid*, 199, Table 38.

nájdenných v Kerme (Núbia, dnešný Sudán), čo by azda mohlo naznačovať prinajmenšom styky Núbijcov s Hyksósmi za jeho vlády⁶⁴. Takže v prípade Maaibreho by zasa počet a široké geografické rozloženie jeho pečatí mohlo naznačovať, akým dôležitým a silným vládcom mohol byť aj tento faraón.

Môžeme teda, skonštatovať, že Pavlove mená „Iannes a Iambres“ sa zdajú mať zaujímavé podobnosti s hyksóskymi faraónmi Chajánom a Maaibrem a teda mohla by byť medzi nimi spojitosť. V tejto súvislosti však ešte treba uviesť niektoré ďalšie skutočnosti. V Avarise sa našla stéla, kde vedľa Chajánovho mena je aj meno jeho najstaršieho syna „Janasi“ uvedené spôsobom, ktorý naznačuje, že on bol Chajánovým určeným následníkom trónu⁶⁵. Keďže jeho meno „Janasi“ sa dosť podobá na meno „Iannes“, nemožno vylúčiť ani možnosť, že „Iannesom“ mohol byť Chajánov syn „Janasi“. Janasiho meno sa však nenašlo nikde inde, iba na tomto mieste - čo by mohlo naznačovať, že vôbec nevládol - a taktiež z kontextu iných zachovaných pamiatok sa zdá, že po Chajánovi nenastúpil na trón jeho syn Janasi, ale faraón Apepi⁶⁶. V tejto súvislosti si nemožno nespomenúť na Exodus 12,29, kde sa hovorí o zabití všetkých prvorođených v egyptskej krajine, počnúc faraónovým synom. Keby Janasiho osud bol skutočne takýto a jeho otec Chaján zahynul pri prenasledovaní Izraelitov v Červenom mori, v tejto súvislosti by sa dal vysvetliť nástup Apepiho na trón.

Ďalej tu však máme aj iné semitské mená nájdenné na pečatiach, ktoré sa priradujú k hyksóskym kráľom, „'Amu“, „Jakbmu“ a „Ja'amu“⁶⁷, ktoré tiež majú určitú podobnosť ku gréckej forme „Iannes“, takže v súčasnom stave poznania nemôžeme vylúčiť ani súvislosť týchto vládcov s príbehom exodu. Na základe nájdenných pečatí a štylistických podobností medzi nimi, sa potencionálni hyksóski faraóni 15. dynastie momentálne delia do štyroch skupín – skupina 1 (Chaján a Jakubhar), skupina 2 (Maaibre), skupina 3 ('Amu, Jakbmu a Ja'amu) a skupina 4 (Apepi)⁶⁸, čo má určitú podobnosť k vyššie uvádzanému rozdeleniu hyksóskeho obdobia Manfreda Bietaka na obdobia E/2 (ca. 1650-1620 pred n. l.), E/1 (ca. 1620-1590 pred n. l.), D/3 (ca. 1590-1560 pred n. l.) a D/2 (ca. 1560-1530 pred n. l.). Kim Ryholt a Rolf Krauss kladú

⁶⁴ Porov. GRIMAL, *A History of Ancient Egypt*, 185.

⁶⁵ BIETAK, *Eine Stele*, 63-73 pl. 6; RYHOLT, *The Political Situation*, 253-258.

⁶⁶ Porov. RYHOLT, *The Political Situation*, 256.

⁶⁷ BEN-TOR, *Sequence and Chronology*, 99.

⁶⁸ *Ibid.*, 97-100. Na zjednodušenie neuvádzam aj faraónske egyptské *prenomina* nájdenné na pečatiach týchto skupín, súvisiacich s týmito semitskými menami.

skupinu 3 namiesto skupiny 1 a skupinu 1 namiesto skupiny 3 (skupiny 2 a 4 sú u nich na pôvodných, tu uvádzaných miestach v poradí), zatiaľ čo William Ward a Daphna Ben-Tor argumentujú za poradie tak, ako je uvedené⁶⁹. Pre nás je v našej súvislosti zaujímavé, že všetci kladú vládu Maaibreho do približných rokov asi 1620-1590 pred n. l., čo – keď prijímame zničenie kanaánskej civilizácie strednej doby bronzovej konvenčne okolo r. 1550 pred n. l., plus odrátame predchádzajúcich 40 rokov na púšti – sedí na približný rok 1590 pred n. l. ako skončenie Maaibreho vlády pozoruhodne presne. Samozrejme, pri týchto nesúladoch medzi učencami skúmajúcimi pečate je potom o to menej jasné, ktoré z týchto semitských mien by bolo možné priradiť k „Iannesovi“ a ktoré z mien „Iannes“ a „Iambres“ by bolo možné priradiť k faraónovi Mojžišovho úteku a ktoré k faraónovi exodu... Na druhej strane sú učenci, ktorí bez potvrdenia z iných zdrojov pokladajú za „ošemetné“ stanovovať poradie hyksóskych faraónov len na základe štylistických zmien v pečatiach⁷⁰ a pokladajú poradie (a skutočnú moc jednotlivých hyksóskych faraónov) za ešte viac otvorené... Môžeme teda konštatovať, že v súčasnosti vieme príliš málo o hyksóskych faraónoch, ich vládach a poradí, aby sme mohli vyvodzovať nejaké pevnejšie uzávery a identita mužov, „ktorí sa postavili Mojžišovi“ (2 Tim 3,8) zostáva (najmä v prípade „Iannesa“) otvorená...

Zaujímavá fonetická spojitosť mien „Iannes a Iambres“ s menami – ako sa zdá – neskorších hyksóskych faraónov však zostáva, najmä keď na základe vyššie uvádzaných dôvodov vidíme, že popis krajiny dobytej Jozuom oveľa lepšie sedí situácii na konci strednej doby bronzovej (ca. 1550 pred n. l.) ako koncu mladšej doby bronzovej (ca. 1200 pred n. l.). Taktiež je zaujímavé, že táto tradícia Iannesa a Iambresa sa objavuje u Pavla už v jej gréckej forme. Myslím si, že je teda možné – hoci v Biblii v jej dnešnej forme to nenachádzame – že mená faraóna exodu a faraóna Mojžišovho úteku boli židovskou tradíciou uchované pomerne dlhý čas, možno až do helenistického obdobia, keď mohli byť v tomto helenistickom prostredí pogrčtené. Ako sme videli, skutočnosti o Tell el-Jahudíji a postavení chrámu Jahveho v nej v 2. stor. pred n. l. a zmienka o Héliopolise v Septuaginte (preloženej po etapách v 3. a 2. stor. pred n. l.) ako o treťom mieste izraelitského útlaku by mohli naznačovať podrobnejšiu ústnu tradíciu, ako bola jej písomná forma ešte v tomto pomerne neskorom helenistickom období. Nemožno tiež vylúčiť možnosť, že ešte v helenistickom období mal biblický text určité podrobnosti, ktoré mohli byť

⁶⁹ *Ibid.*, 101-105.

⁷⁰ BOURRIAU, Druhá prechodná doba, 209.

neskôr spochybnené a vypustené. Nech je to akokoľvek, myslím si, že v každom prípade je možné, že mená Iannes a Iambres boli najprv tradované ako mená faraónov a až neskôr sa táto tradícia spochybnila a z faraónov sa stali čarodejnici faraónov, tradícia, ktorú nachádzame v neskoršom židovstve. Myslím si, že všetko, čo vieme o hyksóskych faraónoch Chajánovi (prípadne o faraónoch s menami podobnými „Iannesovi“) a Maaibrem, túto možnosť pripúšťa...

Záver

Ako som sa teda snažil načrtnúť, myslím si, že obdobie 2030 – 1600 pred n. l. ponúka pre pobyt Izraelitov v Egypte zaujímavé možnosti a pohľady. Myslím si, že sú mnohé ukazovatele, ktoré by mohli nasvedčovať pre exodus práve na konci tohto obdobia a myslím si, že je ich viac ako tých pre 13. stor. pred n. l. Z tohto dôvodu sa v súčasnosti osobne prikláňam pre datovanie exodusu/dobytia do rokov ca. 1600-1550 pred n. l. a pokladám tento čas datovania pre tieto udalosti za najreálnejší... Myslím si preto, že toto obdobie v Egypte je z hľadiska možného pobytu Izraelitov hodné ďalšieho skúmania, ktoré by azda mohlo osvetliť toto obdobie a jeho perspektívu ešte viac...

Bibliografia

- BEN-TOR, Daphna: Sequence and Chronology of Second Intermediate Period Royal-Name Scarabs, Based on Excavated Series from Egypt and the Levant. In: MAREE, Marcel (zostavil): *The Second Intermediate Period (Thirteenth-Seventeenth Dynasties), Current Research Future Prospects*, Orientalia Lovaniensia Analecta 192, Leuven – Paris – Walpole, MA : Peeters, 2010, 97-105.
- BIETAK, Manfred: Eine Stele des ältesten Königssohnes des Hyksos Chajan, *MDAIK* 37 (1981) 63-73 pl. 6.
- BOOTH, Charlotte: *The Hyksos Period in Egypt*, Buckinghamshire : Shire Publications Ltd, 2005.
- BOURRIAU, Janine: The Second Intermediate Period, c. 1650-1550 BC (v čestine „Druhá prechodná doba, asi 1650-1550 př. Kr.). In: SHAW, Ian (zostavil): *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York : Oxford University Press, 2003 (first published in 2000, paperback edition 2002), 180. V češtine *Dějiny starověkého Egypta*, Brno: BB/art sro, 2004, 209-211.
- BUNIMOVITZ, Shlomo: On the Edge of Empires – Late Bronze Age 1500-1200 BCE. In: LEVY, T. E. (zostavil): *The Archaeology of Society in the Holy Land*, New York : Facts on File, 1995, 320-331.

- BUTZER, Karl W.: Demography. In BARD, Kathryn A. – SHUBERT, Steven Blake (zostavili), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London : Routledge, 1999, 250-252.
- CLINE, Eric H.: Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell El-Dab'a and the Aegean World. A Guide for the Perplexed, *The Annual of the British School at Athens* 93 (1998) 199-219.
- DEVER, William G.: *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK : Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2003.
- FINKELSTEIN, Israel – SILBERMAN, Neil Asher: *Objevování Bible. Svátá Písma Israele ve světle moderní archeologie*, Praha : Vyšehrad, 2007.
- GAL, Zvi: *Lower Galilee during the Iron Age*, Winona Lake, IN : Eisenbrauns, 1992.
- GALIL, Gershon: The Jerahmeelites and the Negeb of Judah, *JANES* 28 (2001) 34-40.
- GOREN, Yuval – FINKELSTEIN, Israel – NA'AMAN, Nadav: *Inscribed in Clay: Provenance Study of the Amarna Tablets and other Ancient Near Eastern Texts. Emery and Clair Yass Publications in Archaeology*, Tel Aviv : Institute of Archaeology, Tel Aviv University, 2004.
- GRAJETZKI, Wolfram: *The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archaeology and Society*, London : Duckworth, 2006.
- GRIMAL, Nicolas-Christophe: *A History of Ancient Egypt*, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin : Blackwell Publishing Ltd, 1992.
- HOFFMEIER, James K.: Some Thoughts on William G. Dever's 'Hyksos', *Egyptian Destructions, and the End of the Palestinian Middle Bronze Age*, *Levant* 22 (1990) 87.
- HOFFMEIER, James K.: *Israel in Egypt. The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, New York : Oxford University Press, 1999.
- HOFFMEIER, James K.: *Ancient Israel in Sinai*, New York : Oxford University Press, 2005.
- HOFFMEIER, James K.: Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus. The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt. In: BLOCK, Daniel I. (zostavil): *Israel. Ancient Kingdom or Late Invention?*, Nashville : B&H Publishing Group, 2008, 97-129.
- KEMPINSKI, Aharon: Tel Masos. Its Importance in Relation to the Settlement of the Tribes of Israel in the Northern Negev, *Expedition Magazine* (Volume 20 No. 4 Summer 1978), Philadelphia : Penn Museum, University of Pennsylvania, 31.
- KEMPINSKI, Aharon – REICH, Ronny (editori): *The Architecture of Ancient Israel. From the Prehistoric to the Persian Periods*, Jerusalem : Israel Exploration Society, 1992.
- KENYON, Kathleen: Palestine in the Middle Bronze Age, In: *The Cambridge Ancient History, Volume 2, Part 1, The Middle East and the Aegean Region c. 1800 – 1380 BC*, Cambridge : Cambridge University Press, 2000, 92.
- KITCHEN, Kenneth A.: *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids : Eerdmans Publishing Co, 2003.
- LIPINSKI, Edward: *On the Skirts of Canaan in the Iron Age. Historical and Topographical Researches*, Leuven/Louvain : Peeters, 2006.
- LUTZ, R. Theodore: Phoenician Inscriptions from Tell el-Maskhuta. In: DAVIAU, P. M. Michèle – WEVER, John William – WEIGL, Michael (zostavili): *The World of*

- the Aramaeans III. Studies in Language and Literature in Honour of Paul-Eugène Dion*, Sheffield : Sheffield Academic Press, 2001, 190.
- MALAMAT, Abraham: Aspects of Tribal Societies in Mari and Israel. In: *XVe Rencontre Assyriologique Internationale: La Civilisation de Mari. Les Congres et les Colloques de l'Universite de Liege, Volume 42. Liege : Universite de Liege, 1967*, 135.
- MENDENHALL, George E.: The Census Lists of Numbers 1 and 26, *JBL* 77 (1958) 52-66.
- MYNÁŘOVÁ, Jana: Druhé přechodné období. In: VLČKOVÁ, Petra Maříková - kolektiv (zostavili), *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*, Praha : Libri, 2009, 213-214.
- NEGEV, Avraham – GIBSON, Shimon: *Archaeological Encyclopedia of the of the Holy Land*, New York – London : The Continuum Publishing Group Inc., 2005.
- NOVÁKOVÁ, Lucia: Egyptská terminológia. Mená vládcov a zemepisné názvy, *Historická revue* 2-3 (2008) 20-23.
- NOVÁKOVÁ, Nea – PECHA, Lukáš – RAHMAN, Furat: *Dějiny Mezopotámie*, Praha : Karolinum, Nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998.
- RYHOLT, Kim S. B.: *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period c. 1800-1550 B.C.*, Copenhagen : Museum Tusulanum Press, 1997.
- SIVERTSEN, Barbara J.: *The Parting of the Sea. How Volcanoes, Earthquakes, and Plagues Shaped the Story of Exodus*, Princeton : Princeton University Press, 2009.
- TRIGGER, Bruce. G. – KEMP, Barry. J. – O'CONNOR, David – LLOYD, Alan B.: *Starověký Egypt. Dějiny společnosti*, Praha : Volvox Globator, 2004
- YASUR-LANDAU, Assaf – CLINE, Eric H. – PIERCE, George A.: Middle Bronze Age Settlement Patterns in the Western Galilee, Israel, *Journal of Field Archaeology* 33/1 (2008) 59-83.
- ZAMAROVSKÝ, Vojtech: *Bohovia a králi starého Egypta*, Bratislava : Mladé letá, 1986.

Osobná komunikácia (email)

BIETAK, Manfred: Österreichische Akademie der Wissenschaften (Austrian Academy of Sciences), Commission for Egypt and the Levant. E-mail: Manfred.Bietak@oeaw.ac.at

Webové stránky

BIETAK, Manfred: *Hyksos*, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt (Citované 15. 11. 2010). Dostupné na: <http://www.mywire.com/a/Oxford-Encyclopedia-Ancient-Egypt/Hyksos/9472112/>

BIETAK, Manfred: Tell el-Dab'a (Citované 15.11.2010) Dostupné na: http://www.auaris.at/html/history_en.html

Skratky

ANET PRITCHARD, James B. (ed.): *Ancient Near East Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 3rd edition, 1969.

JANES *Journal of the Ancient Near Eastern Society*

JBL Journal of Biblical Literature
MDAIK Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo.

Zhrnutie

Z porovnania biblických ukazovateľov ohľadne Kanaánu času Dobytia s mimo-biblickými údajmi (neprítomnosť Egypťanov v krajine, Amorejci ako dominantný prvok, silno opevnené mestá, rozloženie rôznych centier moci v krajine, charakter všeobecného zničenia) sa domnievam, že Exodus nastal okolo r. 1550 pred n. l. Keď sa pozrieme na tento čas v Egypte, mestom Ramzes by mohol byť hyksósky „Avaris“ (len s „katachronistickým“ menom) a mestom Pitom *Tell er-Retabeh* alebo *Tell el-Maschúta* vo Wadi Tumilat. Toto wadi bolo v tomto a skoršom čase ideálnym miestom pre polo-kočovné obyvateľstvo. Zaujímavými sú taktiež niektoré súdobé nálezy z *Tell el-Maschúty*. Osídlenia wadi boli možno opustené z tajomných dôvodov skôr ako zvyšok hyksóskych sídiel. S exodom súvisiaci faraóni by mohli byť hyksóski „Chaján“ a „Maaibre“, ktorí vykazujú určitú podobnosť s „Iannesom a Iambresom“ (2 Tim 3,8).

Summary

From comparing the biblical indications on Canaan of the Conquest with the extra-biblical data (the absence of the Egyptians in the country, the Amorites as the dominant element, heavily fortified towns, the distribution of the various power centres in the country, the character of general destruction) I believe the Exodus happened in ca. 1550 BCE. By looking at this time in Egypt, the city of Ramzes could be the Hyksos „Avaris“ (only having a „katachronistic“ name) and the city of Pithom *Tell er-Retabeh* or *Tell el-Maschuta* in the Wadi Tumilat. The wadi at that time and earlier was an ideal place for the semi-nomadic population. Also some contemporaneous finds from *Tell el-Maschuta* are interesting. The wadi's sites may have been abandoned earlier for mysterious reasons than the rest of the Hyksos sites. The Exodus-related pharaohs could be the Hyksos „Khayan“ and „Maaibre“, having some similarities to „Iannes and Iambres“ (2 Tim 3,8).

Lubomír Podhorský
Studenohorská 61
841 03 Bratislava
light.rays.through.the.forest@gmail.com

Contents

Treaties

<i>Sidonia HORŇANOVÁ</i>	
Moses' Intercessory Prayer in the Book of Exodus	1-16
<i>Jozef TIŇO</i>	
Does 2 Tim 3:8-9 Draw upon a Tradition Related to Ex 7:8-13?	17-24
<i>Peter JUHÁS</i>	
Intentional wordplay in Ex 7:11-12	25-29
<i>Fides Iveta STRENKOVÁ CJ</i>	
Witchcraft and the Death Penalty (Ex 22:17)	30-47
<i>Mykhaylyna KEUSKOVÁ</i>	
The Motif of the Promised Land in the Book of Exodus	48-71
<i>Daniel SLIVKA</i>	
Early Christian Schools and Their Interpretation of Some Themes from the Book of Exodus	72-85
<i>Eubomír PODHORSKÝ</i>	
A View of Egypt and the Land of Goshen from the Perspective of the Mid-16th Century BCE Exodus	86-114

Reflexie

<i>Dominik BERBERICH</i>	
Reflection on Vocation and Election in the Book of Exodus	115-121

Obsah

Štúdie

Sidonia HORŇANOVÁ Mojžišova príhovorná modlitba v Ex 32	1-16
Jozef TIŇO Opiera sa 2 Tim 3,8-9 o tradíciu spojenú s Ex 7,8-13?	17-24
Peter JUHÁS Želaná hra v Ex 7,11-12	25-29
Fides Iveta STRENKOVÁ CJ Čarodejníctvo s trest smrti	30-47
Mykhaylyna KEUSKOVÁ Motív prisľúbenej zeme v Knihe Exodus	48-71
Daniel SLIVKA Starokresťanské školy a ich interpretácia niektorých tém z Knihy Exodus	72-85
Ľubomír PODHORSKÝ Pohľad na Egypt a krajinu Góšen z hľadiska exodu v pol. 16. stor. pred n. l.	86-114

Reflexie

Dominik BERBERICH Reflexia o povolání a vyvolení v Knihe Exodus	115-121
Abstrakty	122-124